

<https://doi.org/10.62837/2024.2.479>

GÜLÜŞ SƏFƏRZADƏ
AMEA M. Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
İstiqlaliyyət küç. 26
gulushsafarzada@gmail.com

MƏMMƏDAĞA SULTANOVUN BƏDİİ YARADICILIĞI XÜLASƏ

Görkəmli şərqşünas alim, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas Məmmədağa Sultanov elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Ömrünün böyük bir qismini həsr etdiyi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda onun şəxsi arxivi qorunub saxlanılır. Bu qiymətli irsin böyük bir qismini müəllifin bədii əsərləri təşkil edir. Yaradıcılığa şeir yazmaqla başlayan M. Sultanov oçerk, hekayə, novella, poema, dram janrlarında da əsərlər yazmışdır. Onun əsərlərinin mövzusu dövrün siyasi, ictimai və mədəni həyatında baş verən hadisələr, bu hadisələrin insanların şüurunda, duyğu və düşüncələrində yaratdığı dəyişikliklər, insan münasibətləri və s. haqqındadır.

Yaradıcılığının ilk dövrlərində qəzet və jurnallarda şeirləri dərc olunsa da, M.Sultanovun bədii əsərlərinin əksəriyyəti çap olunmamışdır.

Açar sözlər: Məmmədağa Sultanov, alim, yazıçı, bədii yaradıcılıq, şəxsi arxiv

Giriş. M. Sultanov daha çox tərcüməçi, mətnşünas alim kimi tanınsa da, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində onun şəxsi fondu qorunub saxlanılır ki, bunun da bir qismini yazıçının bədii əsərləri təşkil edir. M. Sultanovun ilk mətbu əsəri 1926-cı ildə "Hücum" jurnalında çap olunan "Sənət məktəbi" şeiridir. Yaradıcılığa şeirlə başlayan M.Sultanov sonralar qələmini nəsr sahəsində də sınaaraq müxtəlif mövzulu oçerk, hekayə, povest və novellalar, eləcə də dramatik janrdə əsərlər yazmışdır.

M.Sultanovun bədii yaradıcılığını şərti olaraq üç hissəyə bölmək olar: poetik irs, bədii nəsr və dramaturji fəaliyyət.

Həyat və yaradıcılığına ümumi nəzər. Görkəmli şərqşünas, tərcüməçi, şair, ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri namizədi, müharibə və əmək veteranı Məmmədağa Sultanov 1910-cu il yanvarın 5-də Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur.

M. Sultanov Ərdəbildə ibtidai təhsilini başa vurduqdan sonra fərdi təhsil almışdır. Ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçdükdən sonra Sabunçuda "Təməddüni-İraniyan" məktəbində, atasının məsləhəti ilə Balaxanı kəndindəki "Gənc mədəncilər" fabrik-zavod məktəbində, daha sonra Sabunçu qəsəbəsindəki neft texnikumunda təhsil almışdır. Neft sahəsində təhsil alsa da, ədəbiyyata, müəllimliyə olan həvəsi, insanları öyrətmək, savadlandırmaq arzusu M. Sultanov üçün hər zaman

ön planda olmuşdur. O, Sabunçu qəsəbəsində fəhlə klubunun nəzdində təşkil edilmiş və Seyid Hüseynin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişində fəal iştirak etmiş, eyni zamanda həmin klubda müəllim kimi bədii-siyasi axşamlar təşkil etmiş, fəhlələrə, qadınlara oxuyub-yazmaq öyrətmişdir. Həmin dövrdə “Sənət məktəbi” adlı ilk şeiri 1926-cı ildə “Gənc işçi” qəzetində dərc olunmuşdur. 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Sonralar da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirən M. Sultanov Mühəndis və təsərrüfatçıların ixtisasını artıran institutda dil və ədəbiyyat kafedrasının müdiri olmuş, Bakı Dövlət Universitetində (o zamankı Azərbaycan Dövlət Universiteti) fars dili və İran ədəbiyyatı tarixindən dərs demişdir.

Məmmədəğa Sultanov jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif qəzet və jurnallara rəhbərlik etmişdir. O, “Hücum” jurnalının məsul katibi (1932-1933), Kürdəmir rayonu MTS siyasi şöbəsinin orqanı “Bolşevik” qəzetinin redaktoru (1933), Masallı rayon “Yeni həyat” qəzetinin redaktoru (1934-1935), “Gənc işçi” qəzetinin məsul katibi (1935-1936), “Kommunist” qəzeti redaksiyasında elm və mədəniyyət şöbəsinin müdiri (1937) vəzifələrində çalışmışdır.

1931-ci ildə ilk dəfə qələmini bədii tərcümə sahəsində sınayan Məmmədəğa müəllim Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Əssar Təbrizi, Füzuli, Heyran xanım, Abasqulu ağa Bakıxanov, Əmir Xosrov Dəhləvi, Sədi Şirazi və s. kimi klassiklərin şeirlərini fars dilindən ana dilimizə tərcümə etmişdir. Bu dövrdə o artıq özü də bədii əsərlər yazmış və onları ara-sıra dövrü mətbuatda dərc etdirmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə M. Sultanov Zaqafqaziya cəbhəsi siyasi idarəsinin tərcüməçisi və siyasi təlimatçısı kimi Sovet Ordusunun tərkibində Təbrizdə, Tehranda, Qafqazda zabıt kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu illər onun yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır. Müharibə bitdikdən sonra Bakıya geri qayıdan Məmmədəğa müəllim Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsinin müdiri (1945-1950) təyin edilmişdir. Onun böyük səyi nəticəsində bu balaca şöbə 1950-ci ildə müstəqil Respublika Əlyazmalar Fonduna çevrilmiş və Məmmədəğa Sultanov həmin fondun direktoru (1950-1972), daha sonra Azərbaycan EA Respublika Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi (1982-ci ildən) olmuşdur.

Yaradıcılığının ilk dövrü ötən əsrin 30-cu illərinə, Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatının ən qarışıq, ziddiyyətli, keşməkeşli dövrünə, sosialistləşmə prosesinin iqtisadiyyatda, məişətdə, şüurda yaratdığı böyük tarixi dəyişikliklər dövrünə təsadüf edən yazıçının ilk əsərləri sosializm quruculuğu, fəhlələrin ağır və şərəfli əməyi, quruculuq dövründə qarşıya çıxan problemlər və s. həsr olunmuşdur. Onun bu dövrdə yazdığı əsərlərinin qəhrəmanları fəhlələr, neftçilər, pambıqçılar, sovet dövrünün təbiri ilə desək, zəhmətkeşlərdir. “Gurultu” (1930), “Bolşevik zavodu” (1931), “Şeirdən texnikaya” (1931), “Yüksələrkən” (1931) “Qanadlarda hücum” (1932), “İliç buxtası” (1932), “Cəbhə” (1932), “Əjdər” (1933), “Leninin bayrağı altında” (1933), “Sabirə” (1936) kimi şeir və poemaları, “Əziz” (1931), “Hüsnü pambıq yığır” (1931), “Zalivka” (1931), “Balıqçılar arasında” (1932), “İliç

buxtasında” (1932) “Briqadaçı Həsən” (1934) “Onun həvəsi” (1936), “Gənc olmaq arzusu” (1936), “Məktəblərin qapıları açılarkən” (1937), “Ayrılmaz dostlar” (1937), “Cavan qoca” (1937), “Tarixdə ilk demokratik seçki günü” (1937), “Göy adamı”, “Gülsəbah” kimi oçerk və hekayələri bu dövrdə qələmə alınmışdır.

Poetik irsi. M. Sultanov uşaq yaşlarından əməklə məşğul olmuş və ətrafındakı insanların ailəsini dolandırmaq üçün necə çalışdıqlarını, əziyyət çəkdiqlərini görmüşdü. Ona görə də yeni qurulan fabriklər və zavodlar, burada istifadə olunan texnika, fəhlələrin əməyini nəzərəcarpacaq dərəcədə yüngülləşdirən “ağıllı” maşınlar onun yaradıcılığının ilk dövrünün əsas mövzusu və tərənnüm obyektidir. Şairin “Gurultu”, “Bolşevik zavodu”, “Şeirdən texnikaya” şeirləri məhz bu mövzuya həsr olunmuşdur. O, hər peşədən olan insanları kənarında durmamağa, bu yeni qurulan dünyaya, bu quruluşa bacardıqları köməyi göstərməyə səsləyirdi. “Şeirdən texnikaya” şeirində o:

Şeirimiz də
Bir texniki
Əsər kimi
Hər an təsir yapmalıdır kütləmizə -

deyərək şairləri də “azad dünya quruluşuna” töhfə verməyə çağırır. [21,s.10]

“Yüksəlkən”, “Qanadlarda hücum” şeirlərində Avropada baş verən böhran, “əzilən sinfin” ağır həyatı təsvir olunur, sosializm və kapitalizm quruluşları qarşılaşdırılır.

“İliç buxtası” şeiri neftçilərin əməyinə həsr olunmuşdur. Burada buxtanın sovet hökuməti qurulmamışdan əvvəlki və sonrakı vəziyyəti müqayisə edilmiş, neftçilərin əvvəllər necə ağır şəraitdə işlədikləri, əsərin qələmə alındığı dövrdə isə onların əməyini yüngülləşdirmək və istirahətlərini təmin etmək üçün yaradılan şərait işçilərin öz dilindən təsvir olunmuşdur.

“Əjdər” şeirində kənddən şəhərə işləməyə gələn gənc Əjdərin yeni qurulan dünya, bu dünyanın qurucusu Lenin haqqında düşüncələri əks olunur, köhnə və yeni quruluş, keçmişdə muzdur işləyən Əjdərlə indiki zavodda mürəkkəb texnika ilə çalışan fəhlə Əjdər qarşılaşdırılır.

M.Ə.Sabirin vəfatının 25 illiyi münasibətilə yazdığı “Sabirə” şeirində şairin keçdiyi ağır və keşməkeşli həyatı, qarşılaşdığı haqsızlıqlar, qısa sürən məşəqqətli ömür yolu nəzmə çəkilir. Böyük Sabirin yaradıcılığına dərin hörmət və ehtiramını ifadə edən şair:

Əsrlər keçmişdir, yenə keçəcək
Ölüm çox həyatı yenə biçəcək,
Lakin ölməyəcək böyük insanlar,
Təbiət durduqca yaşayır onlar. – deyərək onun əbədi olaraq

ürəklərdə yaşayacağına sonsuz inamını ifadə edir. [20]

M Sultanov yaradıcılığında tarixi mövzulara da müraciət etmişdir ki bunlardan biri də 1972-ci ildə qələmə aldığı Şərqi böyük şairi və mütəfəkkiri Ömər Xəyyama həsr olunmuş “Tarixdən bir səhnə” poemasıdır.

Rəvayətə görə, Ömər Xəyyam, Həsən Səbbah və Nizamülmülk orta məktəbdə oxuyanda söz verirlər ki, əgər biri mövqə qazansa, o birilərini də himayə etsin. Amma Həsən Səbbahla Nizamülmülk arasında olan münasibətin dostluğa heç bir dəxli yoxdur. Belə ki, Səbbah saraya gələndən bir az sonra Nizamülmülklə toqquşmalı olur. Məlumata görə, vergi və maliyyə işləri ilə tanış olan Həsən Səbbah bu qərara gəlir ki, çoxlu yeyinti və mənimsəmə var, bunları üzə çıxarsa, özünə yaxşı mövqə qazana bilər. O, saraya Nizamülmülkün təqdimatı ilə gəldiyindən böyük nüfuz qazanmışdı. Amma bu, Nizamülmülkdə qısqanclıq doğurur. Bir gün Səbbah sultanın qulağına çatdırır ki, maliyyə işlərində yoxlama aparmaq lazımdır. Təcrübəli Nizamülmülk yoxlamaya altı ay vaxt lazım olduğunu deyir. Həsən Səbbah isə iki həftəyə bu işi çözəcəyini bildirir. Hesabatın belə qısa müddətdə baş tutması Nizamülmülkün sonu demək idi. Ona görə o, yaxın adamlarını Səbbahın qrupuna daxil edir. Onlar hər şey haqda vəziri xəbərdar edir, sonra vəzirləri bir dəftərdən başqasına qoymaqla hər şeyi pozurlar. Hesabat günü məlum olur ki, hər şey alt-üstür. Səbbah rüsvay olur və şahın hüzurundan qovulur. Bundan qeyzlənən Həsən əvvəl Misirə qaçır, sonra Ələmut qalasına çəkilir, gizli terrorçu təşkilat yaradır və Səlcuqilərə qarşı mübarizə aparır. O, türklərlə mübarizə üçün çox orijinal metod seçir: elan edir ki, türklər Adəmdən əmələ gəlməyiblər. Onlar cindən törəyiblər, onları və onlara xidmət edənləri öldürməklə cənnətə düşmək olar. O, Nizamülmülkdə “borclu qalmır”. Ömrünün qoca çağlarında vəzir onun göndərdiyi terrorçunun əli ilə öldürülür.

M. Sultanov bu rəvayət əsasında əsər yazaraq özünün dövlət, hökmdar, insan münasibətləri, dostluq haqqında düşüncələrini qələmə alır. Poemanın proloqunda:

Bu ya həqiqətdir, ya əfsanədir.

Hər halda bir gözəl ibrətnamədir. [1, s.17] –

deyən şair əslində məqsədinin yalnız bu rəvayəti qələmə almaq deyil, eyni zamanda onun əsasında insanları düşündürmək, onlara ibrət ola biləcək bir əsər yazmaq olduğunu bildirir. O, Nizamülmülklə Ömər Xəyyam arasındakı möhkəm dostluğu Nizamülmülk və Həsən Səbbah arasındakı “dostluq”la başlayıb düşmənçiliklə bitən münasibətlə qarşılaşdırır.

Poemada Xəyyamın öz xalqına, döğmə Nişapura olan sevgisi və eyni zamanda xalqın da bu böyük sənətkara sonsuz məhəbbəti ustalıqla təsvir edilmişdir.

M. Sultanov uşaqları da unutmamış, “İlanın köməyi”, “Həyatdan qorxan bağa”, “Rüşvət” təmsillərini yazmışdır.

Bədii nəsr. M.Sultanov əvvəlcə fabrik-zavod məktəbində, sonra neft texnikumunda təhsil aldığı, neft mədəninə işlədiyi üçün bu sahəyə yaxından bələd idi. Yazıçı özü “Zalivka” oçerkində o illərlə bağlı belə yazır: “Balaxanı neft mədəni ilk gördüyüm deyildir. Gəncliyimin ilk çağlarında bu geniş neft istehsalatında çalışdığım kimi, çocuqluğumun bir hissəsini də bu uca buruqlar və gurultulu zavodlar arasında keçirmişəm”. [25,s.23-24.] Oçerki oxuyarkən onun, həqiqətən, bu sahəyə nə qədər dərinədən bələd olduğunun şahidi oluruq. 1932-ci ildə qələmə aldığı “İliç buxtasında” oçerki də bu mövzuda yazılmışdır. Oçerkdə buxtanın yaranma

tarixi, qarşıya çıxan çətinliklər, süni yaradılan maneələr, qəhrəman neftçilərin güstərdiyi fədakarlıq işçilərin öz dilindən təsvir olunmuşdur.

Bütün bu təssüratlar onun bədii yaradıcılığına da təsirsiz ötürməmişdir. Neftçilərin həyatı, işlərindəki yeniliklər, irəliləyişlər, çətinliklər və problemlər ədibə yaxşı tanış idi. O burada istifadə olunan bütün texniki avadanlıqlara, onların iş xüsusiyyətinə bələd idi. Müəllifin bu sahədə çalışan insanları yaxından tanımaq, müşahidə etmək imkanının olması maraqlı və dolğun obrazların yaranmasına səbəb olmuşdur. Onun “Əziz”, “Briqadaçı Həsən”, “Cavan qoca” kimi hekayələri məhz bu mövzuda yazılmışdır.

“Əziz” hekayəsinin qəhrəmanı illərdir neft mədəninə çalışan Əziz gənc işçi Sadiqin təsirlə dəyişir, savadını artırıb daha həvəs və məsuliyyətlə çalışır, hətta işində ciddi səhvə yol verən bacısı oğluna belə güzəşt etməyən nümunəvi bir işçiyə çevrilir.

“Briqadaçı Həsən”də neftçilərin ağır əməyindən, bu sahədə qarşıya çıxan müxtəlif problemlərdən, yararsız detalların ümumi işi necə ləngitdiyindən danışılır.

“Cavan qoca” hekayəsinin qəhrəmanı Əbdüləli Məmmədrazı oğlu isə neftayırma zavodunda sex naçalnikidir. Hekayə həyatı boyu burada işləyən bu qocaman fəhlənin dilindən nəql olunur. O, zavodun keçmişindən söhbət açaraq əvvəllər burada işləməyin nə qədər çətin olduğundan, heç bir şərait və hüquqlarının olmadığından bəhs edir, sovet hökumətinin zəhmətkeşlər üçün geniş imkanlar açdığını deyir.

“Balıqçılar arasında” əsərində balıqçıların əməyi, bu işdə qarşıya çıxan çətinliklər, müxtəlif milliyətdən, dindən olan fərqli xarakterə malik insanların fikir ayrılıqları, bir-birinə və işə münasibəti ilə tanış oluruq. Burada vicdansız, xudpəsənd, səhlənkar insanların öz məqsədlərinə çatmaq üçün hər yola əl atdıqlarının, hətta günahsız insanları da öz oyunlarına alət edərək cinayət işləməkdən belə çəkinmədiklərinin şahidi oluruq. Lakin vicdanlı, dürüst, çalışqan, məsuliyyətli insanlar onların bu nadürüst əməllərini həyata keçirməsinə mane olurlar. Sonda isə ədalət qələbə çalır, günahkarlar layiqli cəzalarına çatırlar. Əsərdə hər obraz öz xarakterinə, dünyagörüşünə uyğun, müxtəlif ləhcələrdə danışır ki, bu da əsəri daha maraqlı və oxunaqlı etmişdir.

M. Sultanovun “Gənc olmaq arzusu” əsərinin qəhrəmanı məşhur sovet alimi, tarix professoru 80 yaşlı Mixaylovdur. Hekayə onun gənclərə müraciətindən ibarətdir. Professor gənclərə müraciət edərək onları gəncliyin qədrini bilməyə, daha çox biliklər əldə edərək daim irəliyə doğru can atmağa çağırır. Özünün artıq qocaldığını təəssüflə qeyd edən ağ saçlı professor çox əziyyətlər çəkdiyini, çətinliklə bu mövqeyə yüksəldiyini və bunun da qarşılığını aldığını, dövlət tərəfindən qiymətləndirildiyini, hər yerdə hörmət gördüyünü, yüksək kürsülərdən səsini duyurmaq, sözünü keçirmək imkanının olduğunu deyir. Lakin mümkün olsaydı, bütün bunları böyük məmnuniyyətlə onlar kimi gənc olmağa dəyişməyə hazır olduğunu da qeyd edir. O zaman o, daha böyük həvəs və maraqla yenidən başlayıb daha çox öyrənər və öz ölkəsinə, insanlığa daha artıq xeyir verməyə çalışardı. Çünki indi bunun üçün daha yaxşı şərait və imkan vardır.

“Gülsəbah” hekayəsinin qəhrəmanı gənc qadındır. O, pambıqçıdır. Yaxşı işlədiyinə görə onu briqadir seçmişlər. Tələbkar olduğuna görə işləmək istəməyən və qadına yuxarıdan aşağı baxan bəzi bədxahlar ona mane olmağa çalışır, ona çirkin böhtan ataraq həyat yoldaşına təsir edib, onu işindən uzaqlaşdırmağa cəhd edirlər. Lakin Gülsəbah öz ağı ilə bu işdən də alınacağı çıxır, hətta günahkarlarla bərabər öz həyat yoldaşının da onu işindən ayırmağa çalışdığı və səhlənkarlıq edib tarlada suyu açıq qoyduğu üçün cəzalandırılmasını təmin edir.

M. Sultanovun yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, ədib müharibə dövründə Sovet ordusu sıralarında Cənubi Azərbaycanda xidmət etmişdir. Özünün də qeyd etdiyi kimi, uşaqlıq xatirələri yenidən yaddaşında canlanmış, burada olduğu müddətdə gördüyü, şahidi olduğu hadisələr də yaddaşında iz buraxmış və müharibədən sonra o, öz təəssüratlarını “Cənubi Azərbaycan səhifələri” başlığı altında qələmə almışdır. Bu başlıq altında elmi arxivdə onun üç hekayəsi vardır.

Onlardan biri ədibin 1945-ci ildə qələmə aldığı “Gecə yarısının göz yaşları” hekayəsidir. Əsərdə indiki dövr üçün də aktual olan fikirlər səsləndirilir. Hekayənin qəhrəmanı Ağayi Mənsuri Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq doğma ana dilində nəşr olunan “Sədai-milli” qəzetinin məsul müdürüdür. “Bu qəzet səhifələrində hüquq azadlığı və dil azadlığı məsələsinə ayrıca əhəmiyyət verilir. Bu qəzet ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının hun monqol istilasından sonra korlanmış bir fars qəbiləsi olması iddiasına ağır zərbələr endirir və sübut edir ki, Azərbaycan xalqı farslardan, monqollardan asılı olmayaraq yaşayan, böyük mədəniyyət tarixinə malik olan qüvvətli bir xalqdır ki, bu xalqın öz dili, öz ənənəsi, öz qəhrəmanları vardır. Şübhəsiz ki, xalqın tam qəlbinin dərinliklərindən gələn bu fikirlər fars ağalığını saxlamaq istəyən bir çox mürtəce adamların xoşuna gəlmir, onların ciddi etirazlarına səbəb olurdu. Hökumət xalqı azadlığa çağıran bu “Sədai-millət” qəzetini hər nə vasitə ilə olur olsun, bağlamaq istəyirdi...” [2,s.6]

Hökumətin bu qəzeti bağlamaq istəməyinin bir səbəbi də onun ətrafına Rəşid Ümidi kimi istedadlı, vətənpərvər, qorxmaz gənclərin yığılması qorxusu idi. Və sonda onlar öz istəklərinə çatır: qəzet bağlanır, Mənsuri isə həbs olunur. Buna səbəb şəhər nəzmiyə idarəsinin məsul işçilərindən birinin “Cənubi Azərbaycan varının Tehran şəhərinin gözəlliyinə sərf edilməsindən, dövlətin bu həvaliyə əhəmiyyət verməməsindən və buna etirazlardan” bəhs edən məqaləsi və Rəşid Ümidinin “Gecə yarısının göz yaşları” sərlövhəli rübailəri olduğu düşünülür.

M.Sultanovun “Bülbül olun, qəfəsdə olmayın” və “Rəssam Nəriman” hekayələrinin mövzusu, cənub mövzusunda yazılan əksər əsərlər kimi, azadlıq uğrunda mübarizədir.

“Rəssam Nəriman” hekayəsinin qəhrəmanı Nəriman Cənubi Azərbaycanda başlayan azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə öz rəsmləri ilə iştirak edir. Onun çəkdiyi və polislər tərəfindən iki yerə bölünmüş “Azadlıq” lövhəsi öz azadlığını tələb etmək üçün şəhər bağına toplaşan izdihamın önündə bayraq kimi dalğalanır. “Orada zəncirləri qırıb tökən və böyük sevinclə həbsxanadan açıq havaya çıxan adamlar təsvir edilirdi. Lövhənin ikiyə bölünməsi qətiyyətlə hiss edilmirdi”

[1,s.10] ikiyə bölünmüş lövhə rəssamın, eyni zamanda yazıçının özünün bütöv və azad Azərbaycan arzusunu əks etdirir.

M. Sultanovun müharibədən sonra qələmə aldığı “Əfsanə” novellası müharibənin insanların həyatında buraxdığı dəhşətli izlər, açdığı sağalmaz yaralar, ailələrin üzləşdiyi faciələr haqqındadır. Bu faciələr professor Kərimzadənin və həyat yoldaşı Sənubər xanımın, cəbhədə ağır yaralanıb kantuziya almış Fərhadın, tək qalaraq qızını uşaq evinə verməyə məcbur olan Dürdanənin simasında ümumiləşdirilmişdir. Dürdanənin vaxtilə uşaq evinə verdiyi qızı Əfsanə bu iki ailənin ortaq ümid yeri, yaralarına məlhəm olur.

Müəllifin 1959-cu ildə yazdığı “Nərimənə” novellası öz sənətinin vurğunu olan zooloq Mustafa müəllimdən bəhs edir. Onun heyvanlara olan sevgisi o qədər böyükdür ki, evdə də cürbəcür heyvan bəsləyir, həyat yoldaşı bu vəziyyətə dözməyib ondan ayrılmaq istəyəndə isə o, sənətini seçir, geriye addım atmır. Onların ortaq dostu vəkil Səlimin tapdığı həll yolu ailəni dağılmaq təhlükəsindən xilas edir. Novella oxunaqlı, yumorlu, axıcı bir dillə yazılıb, oxucunu axıra kimi intizarda saxlayır və maraqlı sonluqla bitir.

“Daş ürək” novellası məişət mövzusunda yazılmışdır. Əsərdə xəstəxanada kardioloq işləyən Qəhrəmanın xarakterindəki naqisliklər və ailə qurduqdan sonra həyat yoldaşı Yazbaharın səbri və ağıl sayəsində onların yavaş-yavaş aradan qalxdığı təsvir olunur.

“Nərimançılıq” oçerkində M. Sultanov Azərbaycan tarixinin görkəmli simalarından biri, dövlət xadimi, yazıçı, ictimai xadim, doktor Nəriman Nərimanov haqqında təəssüatlarını və düşüncələrini qələmə almışdır. M. Sultanov ötən əsrin 20-ci illərində meydana çıxan Nərimançılığı bir nəzəriyyə olaraq təhlil etməyə çalışmışdır. N. Nərimanovu şəxsən tanımış, dəfələrlə görüşüb söhbət etmiş biri olaraq müəllif onun şəxsiyyəti, fikirləri, fəaliyyəti, apardığı mübarizə və s. haqqında düşüncələrini özünün gördüyü, iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələr əsasında qısa və konkret bir şəkildə qələmə almışdır.

M. Sultanov dini fanatizmi tənqid edən bir neçə hekayə yazmışdır. Bunlardan biri və ən yaddaqalanı 1969-cu ildə qələmə aldığı “Molla Fətullanın son sözü” hekayəsidir. Əsər olmuş əhvalat əsasında qələmə alınmışdır. Əhvalat bütün həyatını dinə, onun öyrənilməsinə, təbliğinə həsr etmiş, dünyanın ən görkəmli dini mərkəzlərindən biri olan Qumda təhsil almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, savadlı, vicdanlı bir din xadiminin faciəsindən bəhs edir. İslam dininə dərinləndən bələd olan və inanan molla Fətulla müfti və kəmsavad mollaların pis əməllərini, məscddə baş verən riyakarlıqları, cinayətləri görüb dindən üz döndərir, qiymətli kitablarını, gözəl nəsx xətti ilə köçürdüyü əlyazmalarını satır, özü isə pivə alverinə başlayır.

Yazıçı bu mövzuda qələmə aldığı “Allah şeytanı niyə yaradıb”, “Novruz və Məhərrəm” hekayələrində dini bayramlara, mərasimlərə münasibətdə yol verilən ifratçılığa münasibətini bildirmişdir.

“Ağla sığmayan həqiqətlər” hekayəsində yazıçı o dövrdə kitab çapı ilə bağlı problemləri və özbaşınalıqları açıb göstərmişdir.

Dramaturji fəaliyyəti. M.Sultanov 50-ci illərin ikinci yarısında “Benqal meşəsinin sirri” pyesini yazmışdır. Pyes Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Müşkatül-ənvar” poemasında qələmə aldığı qədim hind əfsanəsi əsasında yazılmışdır. Əfsanədə qədim hind hökmdarlarından birinin vəzirinin başına gələn əhvalat təsvir olunur.

Hökmdarın zəifliyindən və eys-ışrətə meyilli olmasından istifadə edərək hakimiyyəti ələ keçirmək istəyən fitnəkarlar yollarının üstündə manəə olan ağıllı və tədbirli vəzirə məhv etmək üçün hiyləyə əl atırlar. Vəzir öz ağılı və zəkası ilə onların hiyləsini öz lehinə çevirir, planlarını alt-üst edərək onları öz qurduqları tələyə salır.

M. Sultanov bu hekayət əsasında Hindistandan bəhs edən, lakin ümumilikdə özünün dövlət, hakimiyyət, cəmiyyət və onun problemləri, insan xarakteri və s. haqqında fikirlərini əks etdirən əsər yazmışdır. Pyesdə qəhrəmanlıq və məhəbbətin tərənnümünə də geniş yer verilmişdir.

Yazıçının özünün də qeyd etdiyi kimi, pyes SSRİ-nin o zamankı rəhbərliyinin Şərqi xalqları, o cümlədən Hindistan xalqı ilə dostluq əlaqələri qurmaq, onlarla mədəni rabitə yaratmaq fikrindən ilhamlanaraq yazılmışdır. Müəllif bu əsəri bir neçə versiyada işləmişdir. 4 pərdədən və 9 şəkildən ibarət olan “Hind gözəli” adlanan ilk versiyayı yazıçı 1955-ci ildə qələmə almışdır. 1957-ci ildə isə onun üzərində işləyərək müəyyən dəyişikliklərlə “Benqal meşəsinin sirri” adı altında ikinci versiyasını yazmışdır. Əsər Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 1957-ci ildə oxuyub fikirlərini bildirmək məqsədi ilə o zamankı C. Cabbarlı adına Kirovabad (indiki Gəncə) Dövlət Dram Teatrına göndərilmişdir. Teatrın rəhbərliyi repertuarında hind həyatından bəhs edən tamaşanın olduğunu və texniki cəhətdən də əsəri səhnələşdirmək imkanlarının olmadığını səbəb gətirərək onun Gəncə Tamaşaçıları teatri üçün daha uyğun olduğu cavabını vermişdir. Eyni zamanda əsər haqqında bəzi iradlarını da qeyd etmişdir.

M. Sultanov 1956-cı ildə pyesin birinci, 1957-ci ildə isə ikinci versiyasını oxuyub fikir bildirməsi üçün görkəmli rejissor Ədil İskəndərova təqdim etmiş, lakin onun fikrini öyrənə bilməmişdir. Bir ildən sonra əsərini geri almaq istəyəndə ona 1956-cı il variantını qaytarmış, ikinci variantın isə itdiyini söyləmişlər.

1958-ci ildə o zamankı Azərbaycan KP MK Təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Ş.Qurbanova müraciətlə yazdığı məktubda Ədil İskəndərova verdiyi ikinci nüsxənin itdiyindən və Kirovabad (Gəncə) teatrına göndərilən nüsxənin də geri qaytarılmamasından, əlində yalnız öz əlyazmasının qaldığından şikayətlənən yazıçı əsərini tapdırıb onun üzərində nə iş görmək lazım olduğu barədə ona kömək etməyi xahiş etmişdir.

“Benqal meşəsinin sirri” pyesini Əfrasiyab Bədəlbəyli, Süleyman Ələsgərov, İsmayıl Dağıstanlı, Ənvər Məmmədyanlı, Zeynal Xəlil, Həmid Araslı, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Şəfaət Mehdiyev və s. kimi görkəmli elm və incəsənət xadimləri oxuyub, ona öz müsbət rəylərini bildirmişlər.

Əlyazmalar İnstitutunda yazıçının elmi arxivində pyesin 1959-cu ildə rus dilinə tərcümə olunmuş 5 pərdə və 8 şəkildən ibarət versiyası saxlanılır. Çox güman ki, pyes yazıçının əlində qalan əlyazma nüsxəsi əsasında tərcümə edilmişdir. Pyesin

saxlandığı qovluğun üzərində mütərcim: M. Soltan olaraq qeyd edilmişdir. Əsərin ilk səhifəsində isə M. Sultanovun “Qardaşım və əziz dostum, həmin əsərin müəllifi qədər zəhmət çəkən tərcüməçimə əbədi xatirə üçün” yazısı vardır. Lakin tərcüməçinin adı qeyd edilməmişdir. Həmin nüsxədə pyes sətiri tərcümə olunmuşdur.

M.Sultanov yaradıcılığının sonuncu mərhələsində cəmiyyətdəki eybəcərlikləri, insan xarakterindəki naqislikləri, insan münasibətlərini əks etdirən “Yumoristik dialoqlar”ı, tacik yazıçısı Səməd Qəninin “Maqnitofon” hekayəsinin motivləri əsasında qələmə aldığı “İfşa” telenovellasını qələmə almışdır.

Nəticə. Məmmədəğa Sultanovun şəxsi arxivində mühafizə olunaraq günümüzdə qədər gəlib çatan bədii irsini təhlil etdikdə görürük ki, o, elm aləmində uğurlar əldə etdiyi kimi bədii yaradıcılıq sahəsində də nailiyyətlər qazanmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin təəssüf ki, zamanında onun yaradıcılığının bu istiqaməti layiqincə qiymətləndirilməmiş, ədəbi tənqidin nəzərindən kənar qalmışdır. Yazıçının 1986-cı ildə qələmə aldığı və bir növ illik hesabat xarakteri daşıyan “Açıq dialoq” yazısı onu tənqid edənlərə verdiyi tutarlı cavabdır. Müəllif bu əsərində həmin il gördüyü işlərdən, əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhs edərək haqlı olaraq gördüyü işlərlə qürur duyur. Həqiqətən də, Məmmədəğa Sultanovun keçdiyi ömür yolunu vərəqləyərkən onu həm alim, həm yazıçı, həm də bir insan kimi tanıyıb onunla qürur duymamaq mümkün deyil. Fikrimizcə, ədibin klassik irsimizin tədqiqində və təbliğində, xalqımızın mənəvi xəzinəsi olan Əlyazmalar İnstitutunun yaranması və inkişafında göstərdiyi müstəsna xidmətlərlə yanaşı, bədii irsi də heç vaxt unudulmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi arxiv, fond № 7, siyahı № 70, iş № 111
2. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi arxiv, fond № 7, siyahı № 71, iş № 112
3. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi arxiv, fond № 7 siyahı № 71, iş № 113
4. Fərəcov S., Klassik əlyazmalarımızın mahir bilicisi, [Elektron resurs] <http://www.anl.az/download/megale/medeniyyet/2020/yanvar/696796.htm>
5. Hüseynov R., Xəzinə yaratmış kişi, [Elektron resurs] www.science.gov.az
6. Muğanlı M., Xalq düşməninin qızı ilə ailə quran jurnalist, [Elektron resurs] <https://ikisahil.az/post/xalq-dushmeninin-qizi-ile-aile-quran-jurnalist>
7. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası / tərtib edən: Z. Əsgərli. – Bakı, Şərqi-Qərb, 2005, s.77-85
1. Sultanov M., Biblioqrafiya (Təkmilləşdirilmiş nəşri), Bakı: Nurlan, 2005, 86 s.+(4 səhifə şəkil)
8. Sultanov M., Balıqçılar arasında // Hücüm. Bakı, 1932, № 5-6, s.25-27.
9. Sultanov M., Bolşevik zavodu // Hücüm. Bakı, 1931, № 7-8, s.15.
10. Sultanov M., Əjdər // Hücüm. Bakı, 1933, № 1-2, s.11-13.
11. Sultanov M., Əziz // Ədəbi çağırış, Bakı, 1931, №1-2. s.51-67.

12. Sultanov M., Gecə yarısının göz yaşları. – Kommunist, 1945, 4 noyabr.
13. Sultanov M., Göy adamı // Ədəbi çağırış. Bakı, 1931, №1. s.47-51.
14. Sultanov M., Gurultu // Aprel alovları. Bakı, 1930, S. 90-91.
15. Sultanov M., Gülsəbah // Şərq qadını. Bakı, 1934, № 23-24. s.15-19.
16. Sultanov M., İliç buxtası //Hücum. Bakı, 1932, № 7-8. s. 20-21.
17. Sultanov M., Qanadlarda hücum //Hücum. Bakı, 1932, № 7-8. s.15.
18. Sultanov M., Molla Fətullanın son sözü. - Bakı, 1969, 16 aprel.
19. Sultanov M., Novruz və Məhərrəm. - Bakı, 1969, 21 mart.
20. Sultanov M., Sabirə. - Gənc işçi. Bakı, 1936, № 244
21. Sultanov M., Şeirdən texnikaya // Hücum. 1931, № 3-4. s.10.
22. Sultanov M., Təmsillər. İlanın köməyi; Həyatdan qorxan bağa, Rüşvət. - Bakı, 1972, 11 mart.
23. Sultanov M., Yazılı abidələrin tədqiqi (Məqalələr toplusu), Bakı: Nurlan, 2010, 170 s.
24. Sultanov M., Yüksələrkən // İnqilab və mədəniyyət. Bakı, 1931, № 3-4. s. 11-12.
25. Sultanov M., Zalivka // Hücum. Bakı, 1931, № 11. s.23-24.
26. <https://az.wikisource.org> >wiki >Mişkətu-l-ənvər

Г. Сафарзаде

**Художественное творчество Мамедаги Султанова
РЕЗЮМЕ**

Выдающийся ученый - востоковед, переводчик и литературный критик Мамедага Султанов, помимо научной деятельности занимался и художественным творчеством. В Институте Рукописей имени Мухаммада Физули НАНА, которому он посвятил большую часть своей жизни, хранится его личный архив. Большую часть этого ценного наследия составляют художественные произведения автора. Мамедага Султанов, начавший свой творческий путь с сочинения стихов, писал также произведения в жанрах очерков, рассказов, повестей, поэмы и драм. Предметом его произведений являются события происходившие в политической, социальной и культурной жизни того времени, изменение в сознании, эмоциях и мыслях людей вызванные этими событиями, человеческие отношения и т. д.

Хотя на ранних этапах творчества его стихи публиковались в газетах и журналах, большинство художественных произведений М. Султанова не публиковались.

Ключевые слова: Мамедага Султанов, ученый, писатель, художественное творчество, личный архив

G. Safarzadeh

**Artistic creativity of Mammadaga Sultanov
SUMMARY**

Mammadaga Sultanov prominent orientalist scholar, translator and literary critic was engaged in artistic creativity in addition to his scientific activities. His personal archive is preserved in the institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS where he devoted a large part of his life. A large part of this valuable heritage is the artistic works of the author. M. Sultanov who started his career by writing poetry also wrote works in the genres of essays, stories, novellas, poems and dramas. The subject of his works are the events that took place in the political, social and cultural life of the time, the changes caused by these events in people's consciousness, emotions and thoughts, human relations, etc. is about.

Although his poems were published in newspapers and magazines in the first period of his career, most of Mammadaga Sultanov's artistic works were not published.

Key words: Mammadaga Sultanov, scientist, writer, artistic creativity, archive

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Aygül Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**